

Kamiński, Ryszard

Historyczne uwarunkowania poglądów pastoralnych arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego

Studia Płockie 5, 45-56

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Ryszard Kamiński

HISTORYCZNE UWARUNKOWANIA POGŁADÓW PASTORALNYCH ARCYBISKUPA ANTONIEGO JULIANA NOWOWIEJSKIEGO

Wstęp. I. Teologia pastoralna na Zachodzie na przełomie XIX i XX wieku. II. Teologia i zakłady teologiczne w Polsce na przełomie XIX i XX wieku. Zakończenie.

WSTĘP

Istnieje pilna potrzeba opracowania poglądów polskich pastoralistów, gdyż one mogą stać się pomocą w posoborowej odnowie duszpasterstwa. Mogą również zaistnieć potrzeby użycia niektórych form czy metod duszpasterskich albo zastosowania wskazań dawnych polskich duszpasterzy. Zresztą w świetle studiów F. X. Arnolda, który wprowadził do teologii pastoralnej metodę historyczną i twierdził, że bez znajomości historycznego przebiegu chrześcijaństwa nie można pojąć od wewnątrz aktualnego stanu Kościoła, a bez tego nie można nim kierować zgodnie z jego celem i wymogami chwili, opracowanie koncepcji duszpasterstwa z przeszłości staje się jeszcze bardziej potrzebne. Większość prac F. X. Arnolda ma charakter studiów genetyczno-historycznych mających naświetlić działanie duszpasterskie Kościoła w przeszłości dla zrozumienia jego dzisiejszej sytuacji.¹

Każda koncepcja jest owocem z jednej strony refleksji autora, a z drugiej uwarunkowań historycznych. Można powiedzieć, że i koncepcja duszpasterstwa powstaje w wyniku przemyśleń zastanych twierdzeń pastoralnych oraz konfrontacji ich z praktyką duszpasterską. Oba wspomniane czynniki powinno się brać pod uwagę przy opracowywaniu poglądów pastoralnych autora. Niniejszy artykuł traktuje tylko jeden aspekt tej sprawy, a mianowicie: czynniki teologiczno-historyczne, które wywarły wpływ na formację pastoralną autora i wypracowaną przez niego koncepcję duszpasterstwa. Bez tego tła trudno byłoby uchwycić i obiektywnie ocenić koncepcję duszpasterstwa Arcybiskupa A. Nowowiejskiego.

I. TEOLOGIA PASTORALNA NA ZACHODZIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Teologia pastoralna ma swoją przeszłość. Od początku wpleciona była w całokształt nauk teologicznych i wykładana wraz z całą teologią. Zanim

¹ Por. F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, Lublin 1970, t. 1, s. 21.

stała się odrębną dyscypliną teologiczną łączono ją z teologią moralną, prawem kanonicznym, ascetyką czy przepisami liturgicznymi.²

Usamodzielnienie teologii pastoralnej jako dyscypliny uniwersyteckiej nastąpiło w drugiej połowie XVIII wieku w monarchii austro-węgierskiej. Austria była w tym czasie pod silnym wpływem prądów epoki, a zwłaszcza naturalizmu i antropocentryzmu. Odbiło się to również na koncepcji teologii pastoralnej tego okresu. Kładziono w tej koncepcji nacisk na zewnętrzne ułożenie kapłana i podporządkowanie go władzy. Więcej w niej było naturalnej mądrości, etyki i doświadczenia życiowego niż treści wypływającej z Objawienia. Teologia pastoralna w takim ujęciu oderwana była od nadprzyrodzonego fundamentu.³

Próbę nadania teologii pastoralnej charakteru teologicznego i oparcia jej na fundamencie biblijnym podjął J. M. Sailer.⁴ W rozważaniach pastoralnych podkreślał mocno znaczenie elementu boskiego. Akcentując rolę środków nadprzyrodzonych, a szczególnie ołtarza i ambony, w nowych wymiarach ukazywał duszpasterstwo i teologię pastoralną. Wskazywał na potrzebę zgłębiania Pisma świętego i odwoływania się do niego jako do normy. Sailer przeciwstawiając się koncepcji antropocentrycznej, która widziała w kapłanie przede wszystkim administratora, ukazał ideał pasterza w oparciu o źródła Objawienia i naukę Kościoła. Nie jest on sługą państwa, ale apostołem Chrystusa w szerzeniu dzieła zbawienia. Ma jednoczyć ludzi z Bogiem w duchu Chrystusa i Kościoła. Celem działalności pastoralnej według Sailera było szerzenie zbawczego dzieła Chrystusa.⁵

J. M. Sailer przez przyjęcie biblijno-teologicznej podstawy postawił teologię pastoralną przed ogromną szansą rozwoju. Nie została jednak ona konsekwentnie wykorzystana. Sailer hołdował dotychczasowej zasadzie, że kapłan jest wyłącznym pośrednikiem zjednoczenia ludzkości z Bogiem, że Kościół działa wyłącznie przez kapłanów.⁶

Koncepcja J. M. Sailera miała wpływ na dalszy rozwój teologii pastoralnej. W późniejszym okresie Pismo św. i wypowiedzi Kościoła stały się podstawą do rozważań teologiczno-pastoralnych.

A. Nowowiejskiemu znana była koncepcja teologii pastoralnej J. M. Sailera, biskupa ratybońskiego.⁷ Dlatego może z naciskiem pisał, że „podstawą nauki i praktyki duszpasterzowania jest objawienie, które naucza, w jaki sposób dzieło zbawienia powinno być prowadzone”.⁸ Według Nowowiejskiego działalność pastralnej nie można zamknąć w wymiarach ludzkich, ale „trzeba prowadzić ją według ducha i woli Chrystusa, przez Kościół podanej. Duszpasterz sprawuje swe obowiązki według wzoru Jezusa, który jest pierwowzorem pasterzy, a nie według swego poglądu czy upodobania. Trzeba iść śladami Chrystusa i starać się o zrozumienie Jego planu w kierowaniu duszami, aby od niego nie odstąpić”.⁹

Z okresu J. M. Sailera znany był również A. Nowowiejskiemu Maurus

² Por. F. Woronowski, *Istota teologii pastoralnej w: Rozważania duszpastersko-katechetyczne*, Poznań—Warszawa—Lublin 1967, s. 174—175.

³ H. Schuster, *Die Geschichte der Pastoraltheologie*, w: HPTH, t. 1. Freiburg 1970, ss. 42—52.

⁴ J. M. Sailer, *Vorlesungen aus der Pastoraltheologie*, München 1789.

⁵ H. Schuster, art. cyt., ss. 52—56.

⁶ H. Schuster, *Die praktische Theologie als Wissenschaftliche theologiee Lehre über den jetzt aufgegebenen Vollzug der Kirche*, Innsbruck 1962, ss. 58—59 (maszynopis).

⁷ Por. A. Nowowiejski, *Pastorologia*, Płock 1923, s. 11.

⁸ Tamże, s. 12.

⁹ Tamże, s. 12.

Schenkl. Punktem wyjścia w rozważaniach pastoralnych M. Schenkla było twierdzenie, że podmiotem działania pastoralnego jest kapłan jako nosiciel urzędu kościelnego. Przedmiotem teologii pastoralnej była zewnętrzna działalność kapłana. Funkcje kapłana dzielił na 3 grupy i były one podstawą podziału teologii pastoralnej.¹⁰

Na dalszy rozwój teologii pastoralnej wywarła wpływ odnowa teologiczna w XIX wieku. Związana ona była z pogłębieniem nauki o Kościele. Na uwagę zasługuje tu szkoła tybindzka, a w niej szczególnie J. S. Drey, J. A. Möhler, J. B. Hirscher. Wydobyli oni na światło dzienne ideę Kościoła jako Mistycznego Ciała Chrystusa.¹¹ Pod ich wpływem pozostawał pastoralista tybindzki Antoni Graf,¹² który przejął ich idee i oparł na nich budowę nowej koncepcji teologii pastoralnej.¹³

A. Graf podjął próbę wydedukowania koncepcji teologii pastoralnej z idei Kościoła. U podstaw tej dedukcji postawił wizję Kościoła wypracowaną przez szkołę tybindzką. Porównał on Kościół do żywego organizmu, który można rozpatrywać w jego przeszłości, w jego nieziennej istocie oraz w jego samobudowaniu się w przyszłości. Tym samobudowaniem się Kościoła w przyszłość zajmuje się teologia praktyczna, która jest, zdaniem Grafa, odpowiednikiem dawnej teologii pastoralnej. Z pojęcia teologii praktycznej, jako naukowej samoświadomości Kościoła samobudującego się w przyszłość, wyprowadził Graf wszystkie zasady dotyczące duszpasterstwa, zarówno jego celów, środków, podstawowych form i podmiotu działania. Graf po raz pierwszy potraktował cały Kościół jako podmiot działania. Pasterz występował u Grafa jako jeden wśród wielu czynników. Kościół przez wszystkie czynniki sam siebie buduje i dlatego wszystkie one powinny być omawiane w teologii praktycznej.¹⁴

Niewątpliwie eklezjologiczna koncepcja A. Grafa była dużym krokiem naprzód w rozwoju teologii pastoralnej. Okazało się jednak, że miała niewielki wpływ na teologię pastoralną wieku XIX i na początku wieku XX. Nie została ona podjęta przez następców A. Grafa. Podstawowe wytyczne A. Grafa nie miały zrozumienia u jego ucznia J. Ambergera, a inni pastorałści jak np. M. Benger całkowicie je odrzucili.¹⁵ W takiej sytuacji trudno dziwić się, że u Arcybiskupa Nowowiejskiego nigdzie nie spotykamy odniesienia do twórczej koncepcji Antoniego Grafa. Pierwszym autorem, który po długiej przerwie nawiązał do koncepcji A. Grafa, był F. X. Arnold. Podjął on znów próbę dedukcyjnego określenia istotnych elementów teologii pastoralnej. Podtrzymując w zasadzie koncepcję A. Grafa, wzbogacił ją o próbę zakotwiczenia w dogmacie chrystologicznym.¹⁶

Ustaliło się około roku 1850, że teologia pastoralna pozostaje przy starej problematyce i dawnej nazwie teologii pastoralnej. Obiektem jej zainteresowań były czynności duszpasterzy.¹⁷

¹⁰ M. Schenkl, *Theologiae Pastoralis systema*, Ratisbonae 1859.

¹¹ F. Woronowski, art. cyt. s. 176.

¹² A. Graf, *Kritische Darstellung des gegenwärtigen Zustandes der praktischen Theologie*, Tübingen 1841.

¹³ F. X. Arnold, *Storia moderna della teologia pastorale*, Roma 1970, ss. 361—395.

¹⁴ H. Schuster usystematyzował wszystkie faktory działania wymieniane przez A. Grafa dzieląc je na: transcendentalne, insytucjonalne i personalno-społeczne. Zdaniem A. Grafa wszystkie te faktory powinny stać się przedmiotem teologii praktycznej. Por. H. Schuster, *Die praktische Theologie...* ss. 88—98; C. F. Samanes — M. Useros, *Teologia dell'azione pastorale*, Roma 1970, ss. 124—125.

¹⁵ H. Schuster, art. cyt., ss. 66—72.

¹⁶ F. Blachnicki, dz. cyt., s. 52.

¹⁷ H. Schuster, art. cyt., ss. 70—76.

Od połowy XIX wieku nastąpił wzrost literatury pastoralnej. W latach 1850—1915 powstało wiele prac z tej dziedziny.¹⁸ Zainteresowania te można wytłumaczyć ogólnym odrodzeniem teologii w drugiej połowie XIX wieku. Podniesioną przez szkołę tybindzką ideę Kościoła jako Mistycznego Ciała Chrystusa rozwijała dalej teologia drugiej połowy XIX wieku. Teologowie jak K. Schreder, J. Peronne, C. Passaglia, J. B. Franzelin, M. J. Scheeben ożywili na nowo naukę Ojców Kościoła. Inną przyczyną zainteresowań teologią pastoralną było praktyczne traktowanie tej dyscypliny. Teologię pastoralną w tym okresie pojmowano jako zespół praktycznych wskazań związanych z życiem i działalnością kapłana. Tworzenie nowych podziałów czynności kapłańskich, dawanie praktycznych wskazówek i przedstawianie doświadczeń duszpasterskich było niewyczerpanym tematem pastoralistów tego okresu.¹⁹

Teologia pastoralna od swych początków występowała jako nauka obejmująca swym zakresem całą działalność Kościoła zmierzającą do aktualizowania dzieła zbawienia. W okresie 1850—1915 spotykamy się z oddzielaniem i usamodzielnianiem liturgiki, katechetyki i homiletyki od teologii pastoralnej. Dyscypliny te traciły swoją świadomość, że są częściami jednej teologii pastoralnej. Pozostała reszta teologii pastoralnej, nazywana odtąd coraz częściej hodegetyką sprowadzała duszpasterstwo do szafarstwa sakramentów i kierownictwa duchowego. Praktycznie oznaczało to zbliżenie teologii pastoralnej do teologii moralnej, o ile zaś teologia pastoralna szukała autorytatywnych norm dla szafarstwa sakramentów w prawie, wchodziła ona na teren prawa kanonicznego.²⁰ Wskutek tego trudną rzeczą było wytyczyć ścisłą granicę między przedmiotem tych nauk a teologią pastoralną. A. Nowowiejski uległ temu traktowaniu teologii pastoralnej, a odpowiedzią na to jest jego dorobek pastoralno-naukowy.

W interesującym nas okresie (1850—1915) w teologii pastoralnej panował chaos. Odmienne zapatrywania na istotę teologii pastoralnej sprawiały, że autorzy nie byli zgodni co do jej teologicznego i naukowego charakteru. To z kolei prowadziło do różnych zdań w sprawie metody, celu, zadań i środków duszpasterstwa. F. Dorfmann wszystkie opracowania teologii pastoralnej, które ukazały się do roku 1910, zestawił w pokrewne grupy na podstawie metod ich opracowywania oraz najbliższego celu zamierzonego przez autora.²¹

Przedstawiciele metody ascetyczno-mistycznej jak P. Rigler, G. Frasinetti, J. B. Depeder, J. Mach, A. M. Micheletti usiłowali stworzyć teorię duszpasterstwa określającą ideał kapłana pracującego w duszpasterstwie. Autorzy ci nie tyle chcieli kształcić, co budować i zachęcać. Kładli nacisk na głęboką osobowość wewnętrzną kapłana. Duszpasterz musi sam się uświęcić, aby innych mógł prowadzić do doskonałości. Teologia pastoralna w tym wydaniu zbliżona była do ascetyki pastoralnej.²² Jak przedstawiciele kierunku antropocentrycznego wielkość kapłana widzieli w czysto zewnętrznym przystosowaniu się do prawa, tak przedstawiciele metody ascetyczno-mistycznej chcieli, aby kapłan był pełen Ducha Bożego i żył sprawami Kościoła. Autorom kierunku ascetyczno-mistycznego dobrze było znane życie duszpasterskie, a ich rady miały nie tylko podkład ascetyczny, ale były praktyczne. Wielu z tych

¹⁸ A. Zuberbier, *Materiały do teorii teologii praktycznej*, Warszawa 1974, s. 52.

¹⁹ H. Schuster, *Die praktische Theologie...*, dz. cyt. ss. 129—130.

²⁰ Por. A. Zuberbier, dz. cyt. ss. 51—56.

²¹ F. Dorfmann, *Die Ausgestaltung der Pastoraltheologie zur Universitätsdisziplin*, Wien und Leipzig 1910, s. 220.

²² H. Schuster, *Die praktische Theologie...* dz. cyt. s. 130; F. Woronowski, art. cyt., ss. 177—178; P. Czaplą, *Z teologii pasterskiej*, w: *Aten. Kapł. 5* (1913) s. 168.

autorów było znanych Arcybiskupowi A. Nowowiejskiemu, który powoływał się na nich w swojej literaturze pastoralnej.²³

Przedstawiciele drugiej grupy mistyczno-praktycznej, jak J. Amberger, P. Pohl, J. Pruner itd. chcieli wypracować skuteczne środki duszpasterzowania. Przyświecała im myśl, że Kościół jest instytucją, która w imię Chrystusa spełnia w dalszym ciągu dzieło zbawienia. Wskazywali na konieczność naśladowania Chrystusa oraz wypełniania poleceń Kościoła.²⁴ Dzieło autorów tej grupy znał A. Nowowiejski i pisał o nich, że „zasługują na szczególniejszą uwagę”.²⁵

Trzecia metoda scholastyczno-praktyczna stosowana była głównie przez M. Bengera i J. Rennigera. Przedstawiciele tej grupy brali za punkt wyjścia tezy dogmatyczne i z nich wyprowadzali twierdzenia dla teologii pastoralnej. Chodzilo im o wypracowanie pastoralnych zasad dla działalności praktycznej przy zastosowaniu metody scholastyczno-praktycznej. Określenie „metoda scholastyczna” dotyczyło nie treści, lecz metody opartej na scholastyczno-deдукcyjnym postępowaniu.²⁶ W literaturze pastoralnej A. Nowowiejskiego nie spotykamy odniesień do dzieł pastoralnych autorów tej grupy.

Czwartą grupę wymienianą przez F. Dorfmana stanowili pastorałści posługujący się tzw. metodą praktyczną. Przedstawiciele tej metody byli liczniejsi niż grup poprzednich. Spotykamy tutaj nazwiska I. Schücha, A. Gasnera, E. Berardiego, E. Ruckera, A. Kerschbaumera itd.²⁷ U autorów tej grupy więcej niż u innych wybijał się moment praktyczny. Celem teologii pastoralnej było przygotowanie duszpasterza, aby mógł on spełniać swój urząd zgodnie z wolą Chrystusa. Autorzy tej grupy kładli nacisk na duszpasterskie doświadczenie i na działalność praktyczną. Nie pomijali wprawdzie teologii, jednak akcent kładli na działalność praktyczną i z niej przede wszystkim wyprowadzali wnioski dla duszpasterstwa. Chodziło bowiem o praktyczne zastosowanie teologicznych zasad w duszpasterstwie. Tak ujmowana teologia pastoralna często przechodziła w szablon, stawała się zbiorem wskazówek dla duszpasterza. W takiej koncepcji brak było głębszej podbudowy teologicznej.²⁸

Przedstawiciele tej metody wywarli duży wpływ na poglądy pastoralne ks. Arcybiskupa Nowowiejskiego i innych polskich pastorałistów tego okresu.²⁹ A. Nowowiejski akcentował, że dzieła pastoralne autorów kierunku praktycznego, a szczególnie E. Berardiego³⁰ oraz I. Schücha³¹ są pożyteczne i zasługują na szczególne podkreślenie.³²

Można mieć pewne zastrzeżenia co do zastosowanego przez F. Dorfmana schematu o czym pisze Schuster w swojej pracy.³³ Mimo tych zastrzeżeń trzeba stwierdzić, że podział Dorfmana ułatwia uchwycenie istoty rzeczy. Można przy tym stwierdzić, że w okresie 1850—1915, kiedy formowały się poglądy

²³ Por. A. Nowowiejski, *Pastorologia*, Płock 1923, ss. 11—12.

²⁴ H. Schuster, *Die praktische Theologie...*, dz. cyt. ss. 130—131.

²⁵ A. Nowowiejski, *Pastorologia*, dz. cyt., s. 11.

²⁶ Por. F. Dorfmann, dz. cyt. s. 232.

²⁷ H. Schuster, *Die praktische Theologie...*, dz. cyt. s. 131.

²⁸ F. Woronowski, art. cyt., s. 179.

²⁹ Por. P. Czapla, art. cyt., ss. 164—175; P. Czapla, *Recenzja*, w: *Aten*. Kapł. 8 (1917) ss. 208—209.

³⁰ E. Berardi, *Theologia pastoralis, Faventiae* 1902; *Examen confesarii et parochi seu compendium theologiae moralis et pastoralis. Faventiae* 1895; *Praxis confessoriorum seu universae theologiae moralis et pastoralis tractatus theoreticopracticus, Faventiae* 1902.

³¹ I. Schüch, *Handbuch der Pastoraltheologie*, Innsbruck 1905¹³.

³² A. Nowowiejski, *Pastorologia*, dz. cyt., s. 11.

³³ H. Schuster, *Die praktische Theologie*, dz. cyt., s. 131.

pastoralne A. Nowowiejskiego, w teologii pastoralnej był chaos. Jedną z przyczyn tego stanu była bezradność w określaniu zasady formalnej teologii pastoralnej. Pastoralisci zamiast systematycznych i naukowych badań popadli w kazuistykę zadowolając się samą techniką pasterzowania i ascetycznymi uwagami. Uważali, że najważniejsze jest doświadczenie duszpasterskie.

W interesującym nas okresie wystąpiły rozbieżności w pojmowaniu zakresu teologii pastoralnej. Od początku teologii pastoralnej przyjął się podział na trzy działy według obowiązków duszpasterskich: nauczania, szafarstwa sakramentów i budowania przykładem. Z czasem te trzy działy teologii pastoralnej związane z trzema urzędami Chrystusa: urzędem nauczycielskim, kapłańskim i pasterskim. Zadanie Kościoła pojmowano jako kontynuowanie tych urzędów, a teologię pastoralną jako naukę o ich sprawowaniu przez duszpasterzy.³⁴ Niektórzy pastoralisci uważali, że teologia pastoralna obejmuje wszystkie urzędy, inni ograniczali się do urzędu kapłańskiego i nauczycielskiego pomijając pasterski albo opracowując go marginesowo. Pisano raczej dzieła homiletyczne, liturgiczne i katechetyczne z właściwymi im szczegółowymi wskazaniem.

Z całości teologii pastoralnej wyodrębniły się stopniowo dyscypliny szczególne: liturgika, homiletyka i katechetyka. Odrębne podręczniki tych dyscyplin powstawały już w I połowie XIX wieku, choć ostateczne ich usamodzielnienie, spowodowane coraz to obszerniejszym programem dydaktycznym, nastąpiło dopiero w XX wieku.³⁵

Począwszy jednak od C. Kriega³⁶ teologię pastoralną zaczęto rozumieć jako naukę o urzędzie pasterskim Kościoła. Tak zacieśniona teologia pastoralna stawała się główną dziedziną pastoralną. Podręczniki teologii pastoralnej zawierały tylko hodegetykę. Z teologii pastoralnej pozostał niejako sam trzon, częściej nazywany hodegetyką niż teologią pastoralną. Już C. Krieg sądził, że podstawowe momenty, jakie duszpasterstwo bierze pod uwagę, to „dusza, troska i grzech”. Wszelkie działanie duszpasterskie powinno być rozpatrywane w teologii duszpasterstwa pod kątem, jak wyrwać i ustrzec dusze od grzechu.³⁷

Były wprowadzić po C. Kriegu próby objęcia zakresem teologii pastoralnej wszystkich trzech urzędów Chrystusa, to jednak na ogół urząd nauczycielski i kapłański rozpatrywany był przez oddzielne dyscypliny, a teologia pastoralna zajmowała się wyłącznie hodegetyką.³⁸ Braki w określaniu zakresu teologii pastoralnej powodowały, że niektórzy autorzy pojmowali teologię pastoralną jako część teologii moralnej i rozpatrywali w niej niektóre wypadki z zakresu teologii moralnej.³⁹ Byli również pastoralisci, którzy w ramach teologii pastoralnej brali nie tylko zagadnienia z zakresu teologii moralnej, ale i z zakresu prawa kanonicznego. W takiej sytuacji teologia pastoralna była zestawem zagadnień moralno-prawnych.⁴⁰ Rozgraniczenie teologii pastoralnej od

³⁴ F. Blachnicki, dz. cyt. t. 1., s. 41.

³⁵ A. Zuberbier, dz. cyt., s. 55.

³⁶ C. Krieg, *Die Wissenschaft der speziellen Seelenführung*, Freiburg im Br 1904.

³⁷ A. Zuberbier, dz. cyt. s. 55.

³⁸ Por. F. Schubert, *Grundzüge der Pastoraltheologie*, Graz und Leipzig 1912. Podręcznik ten obejmuje trzy części: homiletykę, liturgikę, i hodegetykę. Autor zaznacza, że cztery dyscypliny szczególne: homiletyka, katechetyka, liturgika i hodegetyka obejmują całość teologii pastoralnej.

³⁹ Por. J. Alberti, *Theologia pastoralis*, Romae 1904; J. Aertnys, *Theologia pastoralis*, Paderbornae 1901.

⁴⁰ Por. E. Berardi, *Theologia pastoralis*, Faventiae 1902; J. Depeder, *Enchiridion Theologiae pastoralis*, Faventiae 1903.

teologii moralnej i od prawa kanonicznego tak długo było trudne do zrealizowania, jak długo teologia pastoralna pozostawała dyscypliną praktyczną, zajmującą się zastosowaniem w duszpasterstwie tego, o czym traktuje teologia moralna lub prawo kanoniczne.

Byli również autorzy, którzy opracowywali podręcznik teologii pastoralnej według pontyfikatu rzymskiego. Dyspozycję dla podręcznika teologii pastoralnej określały przepisy liturgiczne wizyty pasterskiej. Teologia pastoralna składała się z zagadnień wybranych, z których jedne należały do teologii moralnej, inne do prawa, liturgiki czy ascetyki.⁴¹

Wydaje się, że obok I. M. Sailera, E. Berardiego, I. Schücha, I. Ambergera itd., duży wpływ na formowanie poglądów pastoralnych A. Nowowiejskiego wywarł wspomniany już C. Krieg.⁴² Koncepcja teologii pastoralnej C. Kriega w czasach pracy twórczej A. Nowowiejskiego uważana była za jedną z najlepszych. Mimo wielu braków koncepcja ta wywierała wpływ na teologię pastoralną przez I połowę XX wieku. Współczesny A. Nowowiejskiemu pastoralista P. Czapla twierdził, że C. Krieg wydatnie przyczynił się do rozwoju teologii pastoralnej.⁴³ Wkład C. Kriega w rozwój teologii pastoralnej widziano szczególnie w tym, że rozbudował naukę o urządzie pasterskim Kościoła. Późniejsi pastorałści również ewolucję teologii pastoralnej ku hodegetyce oceniali jako zjawisko pozytywne. W rozbudowie hodegetyki widział jeszcze L. Bopp przyszłość teologii pastoralnej.⁴⁴ Niektórzy pastorałści jeszcze kilkanaście lat temu stawiali hodegetykę na pierwszym miejscu jako teologię pastoralną we właściwym znaczeniu i tylko nią się zajmowali.⁴⁵

W takim kontekście zrozumieliśmy się staję, dlaczego A. Nowowiejski teologię pastoralną uważa za naukę o pasterzowaniu, której przedmiotem jest ukazanie środków i sposobów, które mogą pomóc kapłanowi w wypełnianiu jego obowiązków pasterskich. Teologia pastoralna, zdaniem Nowowiejskiego, przygotowuje kapłana do urzędu duszpasterza i jest podaniem metod praktycznych usposabiających kapłana do duszpasterstwa.⁴⁶ Takie stanowisko wobec teologii pastoralnej jest traktowaniem jej jako hodegetyki.

II. TEOLOGIA I ZAKŁADY TEOLOGICZNE W POLSCE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Teologia polska miała zawsze związek z teologią zachodnią.⁴⁷ Odnosi się to również do teologii pastoralnej. Nie można przy tym pomniejszać polskich warunków historycznych.

⁴¹ Por. R. A. Eisksteffen, *Instructio pastoralis*, Freiburg Br. 1902.

⁴² C. Krieg dzielił teologię pastoralną na trzy części: dydaktykę pastoralną, liturgikę i naukę specjalnej troski o dusze. Podkreśla szczególnie trzecią część zwaną hodegetyką. W ramach hodegetyki wyakcentował szczególnie cztery funkcje: duszpasterz strzeże swej owczarni, szuka w niej zbłądzonych, oczyszcza i leczy chorych oraz buduje życie religijne. Funkcje te odnoszą się zarówno do jednostek, jak i zbiorowości. Por. C. Krieg, dz. cyt., ss. 35, 50.

⁴³ P. Czapla, art. cyt., s. 172.

⁴⁴ L. Bopp, *Zwischen Pastoraltheologie und Seelsorgewissenschaft*, München 1937.

⁴⁵ Por. M. Pflieger, *Pastoraltheologie*, Wien 1962. Wprawdzie autor wymienia wśród dyscyplin szczegółowych teologii pastoralnej katechetykę, liturgikę i homiletykę, ale na pierwszym miejscu stawia hodegetykę, jako teologię pastoralną we właściwym znaczeniu i konsekwentnie tylko nią zajmuje się w swoim podręczniku.

⁴⁶ A. Nowowiejski, *Pastorologia*, dz. cyt., s. 5.

⁴⁷ Por. Teologia, w: *Encyklopedia Kościelna M. Nowodworskiego*, t. 18, Warszawa 1892, s. 371.

Nauki teologiczne rozwijały się w Polsce trochę później i wolniej niż na Zachodzie. Tłumaczy się to szczególnymi warunkami w jakich znajdowała się Polska. „Późno przyjęła Polska wiarę chrześcijańską i włączyła się w orbitę kultury zachodniej, a na przestrzeni wieków zbyt często była nawiedzana wojnami i kataklizmami narodowymi, by móc dotrzymać kroku Zachodowi. Jednak zawsze było zainteresowanie teologią, zawsze był żywy kontakt z teologią zagraniczną, a prace wielu polskich teologów były znane i cenione”.⁴⁸

Wiek XIX odznaczał się najbardziej niesprzyjającymi warunkami dla rozwoju teologii, gdyż największe umysły i najlepsze serca skupiły się przy jednym pragnieniu odzyskania wolności. Poza tym i inne czynniki oddziaływały, każdy inaczej i w sposób dość skomplikowany, na rozwój wiedzy teologicznej w Polsce po rozbiorach. Jednym z nich były antyreligijne prądy umysłowe, które w okresie upadku politycznego Polski coraz bardziej przenikały do kraju. Objawiły się one w Polsce w formie lekceważenia sobie wiary i religii.⁴⁹ Drugim czynnikiem był brak tradycji naukowych z poprzedniego okresu.⁵⁰ Prześladowanie zaborców wpływało destrukcyjnie na rozwój teologii. Zakłady naukowe ograniczone w swoim rozwoju, całą energię obracały na obronę praw Kościoła. W takich warunkach trudno było mówić o spokojnej i normalnej pracy naukowej. Na wydawnictwie teologicznym XIX wieku zaważyły na pewno stosunkowo niska liczba duchowieństwa i prześladowanie pracą poszczególnych duchownych. Niedostateczna liczba zakładów do kształcenia duchowieństwa i nakładane na nie ograniczenia z zewnątrz nie upoważniały do optymizmu. System studiów teologicznych często był przestarzały w stosunku do zachodnich. Odczuwało się braki w szeregach odpowiednio kwalifikowanych profesorów. W sytuacji rozbiorowej trudno było liczyć się z nowymi kierunkami wiedzy teologicznej oraz metodą uczenia. Oczywiście, że sytuacja kształcenia teologicznego w poszczególnych zaborach kształtowała się trochę inaczej.⁵¹

Tendencje do podniesienia poziomu naukowego duchowieństwa na przełomie XIX i XX wieku były w Polsce bardzo żywe. Nadzieje w tej sprawie wiązano z reformą studiów seminaryjnych, z ruchem wydawniczym teolo-

⁴⁸ A. Klawek, *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948, s. 5.

⁴⁹ A. Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, w: *Coll. Theol.* 17 (1936) ss. 397—400.

⁵⁰ Upadek ruchu naukowo-teologicznego datuje się od chwili załamania protestantyzmu, czyli od czasów Zygmunta III. Nie można tego powiedzieć o stronie ilościowej, co raczej o stronie jakościowej. Przyczyny tego obniżenia poziomu teologii polskiej w XVII i XVIII wieku dadzą się sprowadzić do trzech głównych. Najważniejsza z nich to stan szkolnictwa kościelnego w Polsce w tym czasie. Dotychczasowa centrala wiedzy teologicznej — Uniwersytet Jagielloński upadł. Akademia Poznańska i Zamojska nie wytworzyły ruchu naukowego. Poza tym wiedzę teologiczną uprawiano w seminariach duchownych oraz w szkołach zakonnych. Przy takim rozbięciu sił wiadomo, że nauka nie mogła stać wysoko. Obok tej głównej przyczyny, dwa inne czynniki niekorzystnie wpływały na rozwój teologii: brak wybitnych pracowników oraz warunki polityczne. Protestantyzm polski nie odznaczał się głęboką treścią ideową, nie sprzyjał rozwojowi teologii polemicznej. Podobnie niezbyt wysoki był poziom polemik o unię. Oprócz tego wiek XVIII w Polsce był czasem wojen. Trzeba podziwiać, że w takich warunkach teolodzy zostawili wartościowy dorobek naukowy. Por. A. Cichowski, art. cyt., ss. 399—400.

⁵¹ A. Cichowski, art. cyt., s. 401; Z. Łozinski, *W sprawie programu naukowego w Seminarjach Duchownych*, w: *Przegląd Katolicki* 1906, s. 756.

⁵² Por. S. Boncza, *Nasza literatura teologiczna*, w: *Przegląd Katolicki* 1906, ss. 198—199; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony i zgromadzenia zakonne w Polsce w XIX i XX wieku*, w: *Znak* 17 (1965), ss. 1652—1682; A. Stanowski, *Diecezje i parafie w XIX i XX wieku* w: *Znak* 17 (1965), ss. 1621—1651.

gicznym, z wprowadzanymi egzaminami przed objęciem beneficjum, z konferencjami dekanalnymi księży,⁵² a potem z odzyskaniem wolności religijnej.⁵³

W tym okresie nastąpił również wzrost liczby wiernych na jednego księdza, co oznaczało zwiększenie zadań ciężących na duchownych. Z drugiej strony rozszerzał się zakres funkcji duszpasterskich. Obejmowały one nie tylko duszpasterstwo liturgiczno-sakramentalne, ale rosnące stale zadania katechizacyjne, nowe nabożeństwa paraliturgiczne, pracę w zrzeszeniach religijnych itd. Praca społeczna o charakterze pozareligijnym, choć nie wchodziła w zakres ścisłych obowiązków duszpasterskich kapłana, należała jednak do czynności wyznaczonych jego rolą społeczną, której wypełnienia od duchownych oczekiwano. Mimo oczywistych różnic w gorliwości poszczególnych duchownych, można stwierdzić, że w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku ukształtował się w Polsce model księdza parafialnego całkowicie pochłoniętego wypełnianiem swoich funkcji religijnych i społecznych.⁵⁴

W takiej sytuacji wzrost efektywności pracy duchowieństwa możliwy był do zrealizowania przez podniesienie poziomu jego wykształcenia. W początkach wieku XIX okres studiów seminaryjnych trwał 3 lata, około roku 1850 podniósł się do 4 lat, a około 1900 roku osiągnął w wielu seminariach już 6 lat.⁵⁵ Przedłużanie jednak lat studiów nie zawsze należy uważać za pogłębianie wiedzy teologicznej. Świadczy to jednak o tendencji podnoszenia poziomu duchowieństwa. Mimo pewnych zastrzeżeń co do poziomu wykształcenia, wartość duchową duchowieństwa w tym okresie należy odnotować jako wysoką.⁵⁶

Skutkiem ogólnej tendencji do podnoszenia poziomu wykształcenia duchowieństwa było powstanie na przełomie wieku XIX i XX niektórych czasopism i encyklopedii kościelnych.⁵⁷ Chociaż poziom ich z przedstawionych już wcześniej względów nie był najwyższy, odegrały one na pewno dużą rolę w kształceniu teologicznym i pastoralnym duchowieństwa. Wywarły też wpływ na formację teologiczno-pastoralną A. Nowowiejskiego, który był nie tylko ich czytelnikiem, ale i autorem niektórych artykułów.

Obok ogólnego klimatu teologiczno-naukowego w Polsce na przełomie XIX i XX wieku wielki wpływ na formowanie poglądów teologiczno-pastoralnych A. Nowowiejskiego miały studia w Seminarium Duchownym w Płocku, a potem w Akademii Duchownej w Petersburgu oraz praca w diecezji.

Do roku 1864 Seminarium Duchowne w Płocku prowadzone było przez Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo, a potem przez księży diecezjal-

⁵² K. Dębiński, Ukaz tolerancyjny z 30.IV.1905 roku, Warszawa 1918, ss. 1—18.

⁵³ Por. A. Stanowski, art. cyt., ss. 1610—1646.

⁵⁴ Por. A. Petrani, Szkolnictwo teologiczne w Polsce, w: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, Lublin 1969, s. 283.

⁵⁵ K. Górski, Dzieje życia wewnętrznego w Polsce, w: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, Lublin 1969, s. 345.

⁵⁷ W latach 1863—1914 wychodził Przegląd Katolicki, a w latach 1879—1896 oraz 1902—1914 wydawano Przegląd Kościelny. W okresie 1872—1894 wydawano Bibliotekę kaznodziejską, a w latach 1890—1899 ukazywały się Roczniki Kapłańskie. W latach 1902—1907 wychodził Kwartalnik Teologiczny, a w latach 1879—1910 wydawano Dwutygodnik Katechetyczny. W okresie 1898—1914 wychodziło czasopismo Homiletka, a od 1907 r. wydawano Ateneum Kapłańskie. W latach 1873—1933 wychodziła Encyklopedia Kościelna ks. M. Nowodworskiego, a w latach 1904—1914 wydawano Podręczną Encyklopedię Kościelną ks. Z. Chelmskiego. Por. A. Klawek, dz. cyt., s. 26.

nych.⁵⁸ Większość wykładowców seminaryjnych w okresie pobytu A. Nowowiejskiego w Seminarium stanowili wychowankowie Akademii Duchownej Warszawskiej bądź Petersburskiej. Akademia Duchowna Warszawska jak i Akademia Duchowna Petersburska miały nastawienie praktyczne. Celem studiów na tych uczelniach było przygotowanie kandydatów nie tyle do pracy naukowej, co do sprawnego spełniania urzędów kościelnych.⁵⁹

W Seminarium Płockim wielu profesorów wykladało różne przedmioty teologiczne kolejno, a nawet równocześnie. Obciążeni byli naraz kilkoma przedmiotami, a ponadto pracą w konsystorzach, sądzie biskupim czy w pracy duszpasterskiej, toteż o pracy naukowej w jednej dziedzinie trudno było mówić.⁶⁰

Teologia pastoralna w strukturze studiów Seminarium w Płocku miała odpowiednie miejsce i była wykładana jako oddzielna dyscyplina teologiczna obok wymowy, katechetyki, rubrycystyki, ceremonii itd.⁶¹

Podnoszeniu poziomu duchowieństwa służyła Duchowna Akademia. Po zniesieniu Duchownej Akademii Warszawskiej w roku 1867, alumnii seminariów duchownych byli wysyłani na studia teologiczne do Duchownej Akademii w Petersburgu. Nauka w Akademii trwała 4 lata. Przyjmowano najpierw na wszystkie lata 40, a od 1867 roku po zamknięciu Akademii Warszawskiej 60 studentów. Przed wstąpieniem do Duchownej Akademii studenci musieli przynajmniej przez dwa lata studiować w jednym z seminariów duchownych.⁶²

Antoni Nowowiejski w Duchownej Akademii w Petersburgu studiował w latach 1878—1882. Został wydelegowany na te studia po 4 latach pobytu w Seminarium Duchownym w Płocku. Profesorami dyscyplin teologicznych na Akademii Petersburskiej mogli być tylko duchowni. Do nauczania innych przedmiotów można było powoływać również i ludzi świeckich. Wszyscy uczący musieli mieć stopnie naukowe uzyskane na jednym z uniwersytetów w cesarstwie rosyjskim.⁶³ Duchowna Akademia w Petersburgu nie miała wydziałów. Program studiów na Duchownej Akademii nastawiony był na opanowanie każdego przedmiotu teologicznego i dlatego nie było możliwości robienia specjalizacji. Program studiów był w zasadzie wąski, a poziom naukowy jak na wyższy zakład nie był najwyższy. Duchowna Akademia w Petersburgu miała służyć nie tyle uprawianiu wiedzy teologicznej, co raczej „wychowaniu urzędników na wyższe godności duchowne” jak informowały o tym ustawy akademickie.⁶⁴

⁵⁸ Po reformie studiów biskupa G. Dziewałtowskiego w roku 1870 na szereg lat ustalono następujące przedmioty: a) na kursie przygotowawczym — katechetyka, historia Kościoła, logika, historia powszechna, geografia, język łaciński, literatura polska, rubrycystyka, śpiew, fizyka, b) na kursie teologicznym — Pismo św., egzegezę, teologię dogmatyczną, teologię moralną, teologię pastoralną, prawo kanoniczne, historię Kościoła, wymowę świętą, rybrycystykę, ceremonie, śpiew, język francuski i język niemiecki. Por. *Notae progressus in moribus et scientiis alumnorum Seminarii Plocensis que professores eiusdem Seminarii scribant ab anno scholari 1870—1903.*

⁵⁹ Por. A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej w Warszawie*, Warszawa 1907; A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, Lublin 1969, s. 302.

⁶⁰ Por. F. Kacprzycki, *Seminarium Płockie, założenie, uposażenie i organizacja prawna (1710—1970)*, Lublin 1971, ss. 179—189 (maszynopis).

⁶¹ Por. *Notae progressus in moribus et scientiis alumnorum Seminarii Plocensis, que professores eiusdem Seminarii scribant ab anno scholari 1870—1903.*

⁶² Por. *Academia Cesarea Romano Catholica Petropolitana. Anno academico 1885*, ss. 13—25; A. Petrani, art. cyt., ss. 302—303; A. Fajęcki, *Wychowawcy byłej Akademii Petersburskiej z Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1933.

⁶³ W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym Tysiącleciem (1815—1965)*, Roma 1966, s. 290.

⁶⁴ A. Petrani, art. cyt., s. 303.

Rząd carski wiązał z Duchowną Akademią nadzieje, że z kształcącej się tam młodzieży duchownej będzie miał sobie oddanych ludzi. Oczekiwał tych jednak Akademia Duchowna w Petersburgu nie spełniła. Wychowankowie Akademii Duchownej współtworzyli ruch umysłowy i wydawniczo-teologiczny w diecezjach polskich. Z Akademii Duchownej wyszło wielu wychowawców duchowieństwa i wybitnych osobistości Kościoła polskiego.⁶⁵

Większość profesorów Akademii Duchownej w Petersburgu, w okresie gdy studiował w niej Antoni Nowowiejski, to jej wcześniejsi wychowankowie.⁶⁶ Specjaliści od teologii pastoralnej nie było. Na Akademii Duchownej w Petersburgu teologię pastoralną traktowano jako część teologii moralnej i nauczał jej wykładowca tego przedmiotu. Na wykładach z teologii pastoralnej analizowano obowiązki i funkcje proboszcza ze szczególnym wyakcentowaniem administrowania sakramentów świętych.⁶⁷ Ten pogląd na teologię pastoralną nie zmienił się w Akademii Duchownej w Petersburgu również w latach późniejszych. Uważano bowiem, że teologia pastoralna zajmuje się wyłącznie urzędem pasterskim Kościoła, natomiast urząd nauczycielski i kapłański jest przedmiotem dociekań homiletyki, katechetyki i liturgiki jako oddzielnych dyscyplin naukowych. Do teologii pastoralnej należało przygotowanie księży do sprawnego wykonywania funkcji duszpasterskich, z których najważniejszą wydawało się być administrowanie sakramentów.⁶⁸

ZAKOŃCZENIE

W teologii pastoralnej na Zachodzie na przełomie XIX i XX wieku, kiedy kształtowały się poglądy teologiczno-pastoralne A. Nowowiejskiego, trudno jest wyznaczyć jakąś jedną linię rozwojową. Było wiele koncepcji pastoralnych, różnie zapatrywano się na naukowy i teologiczny charakter teologii pastoralnej oraz na zakres tej dyscypliny. To z kolei prowadziło do różnicy zdań na temat celu, zadań i środków duszpasterstwa.

Wspólne dla wszystkich koncepcji pastoralnych było stwierdzenie, że teologia pastoralna ma zajmować się czynnościami duszpasterza, gdyż on jest wykonawcą zbawczego dzieła Chrystusa. Duszpasterz jest pośrednikiem nie tylko wszystkich łask, ale i życia etyczno-religijnego poszczególnych wiernych. Teologia pastoralna podaje wskazania dla duszpasterzy, nie zajmuje się natomiast hierarchią kościelną. Hierarchia kościelna jest kierowana przez Ducha Św. i dlatego nie ma potrzeby naukowej refleksji nad jej działalnością.⁶⁹ Działalność duszpasterza obejmuje wszystko to, co jest potrzebne do zbawienia duszy chrześcijanina. Z wyjątkiem A. Grafa żaden pastoralista nie cytował innego poza pasterzem principium, które miałyby wpływ na zbawienie poszczególnych ludzi. Wspólne jest również dla wszystkich koncepcji to, że podstawą nauki i praktyki duszpasterzowania było Objawienie Boże i że duszpasterstwo trzeba prowadzić według ducha i woli Chrystusa przez Ko-

⁶⁵ Por. W. Urban, dz. cyt., s. 291; A. Fajęcki, dz. cyt., ss. 3—4; F. Rutkowski, Arcybiskup Jan Cieplak, Warszawa 1934.

⁶⁶ Por. K. Dębiński, Z przeżytych chwil, Lublin 1915, t. 2, ss. 100—104 (maszynopis); Academia Cesarea Romano Catholica Petropolitana. Anno academico 1885, s. 5.

⁶⁷ Academia Cesarea Romano Catholica Petropolitana. Anno academico 1885, s. 5.

⁶⁸ K. Dębiński, Praelectio inauguralis, w: Annales Academiae, Petropoli 1909/10, ss. 30—40.

⁶⁹ Por. H. Schuster, Die praktische Theologie... dz. cyt., ss. 129—130.

ściół przekazanej. Kapłan ma duszpasterzować według wzoru Chrystusa, który jest modelem dla wszystkich pasterzy.

Poglądy pastoralne Arcybiskupa Nowowiejskiego miały związek z zakładami naukowymi, gdzie studiował teologię. Stamtąd wyniósł A. Nowowiejski przekonanie, że teologia pastoralna była niedowartościowana w studiach teologicznych, chociaż jest bardzo potrzebna. Akademia Duchowna w Petersburgu utwierdziła Nowowiejskiego w przekonaniu, że teologia pastoralna zajmuje się wyłącznie urzędem pasterskim. Z Akademii też wyniósł autor wielki praktycyzm w rozpatrywaniu zagadnień pastoralnych. Późniejsza zaś praca diecezjalna oraz ogólna sytuacja teologiczna w Polsce utwierdziły A. Nowowiejskiego w przekonaniu, że było duże zapotrzebowanie na opracowanie zagadnień pastoralnych i że powinny one być rozpracowywane w sposób jak najbardziej praktyczny i przystępny dla duszpasterzy pracujących w terenie. Zapracowani bowiem duszpasterze potrzebują konkretnych rad i wskazań pastoralnych. Rezultatem konfrontacji zasad pastoralnych z bieżącym życiem duszpasterskim była dość bogata literatura pastoralna Arcybiskupa Nowowiejskiego. Twórczość pastoralna A. Nowowiejskiego była próbą odpowiedzi na zapotrzebowanie ówczesnych duszpasterzy nastawionych praktycznie. Stanowiła ona dużą pomoc w rozwiązywaniu konkretnych problemów duszpasterskich w terenie.⁷⁰

⁷⁰ Por. P. Czapla, Recenzja, w: *Aten. Kapł. 8*(1917), ss. 208—209.